

‘Verlichte vrijheid. Over een denkbeeld in imaginaire reizen’

A.J. Hanou

bron

A.J. Hanou, ‘Verlichte vrijheid. Over een denkbeeld in imaginaire reizen.’ In: A.J. Hanou, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen 2002, p. 73-94 en 264-267.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hano001verl01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Verlichte vrijheid

*Over een denkbeeld in imaginaire reizen*¹

Inleiding

Die bekende Vrijheidsmaagd - in losse kledij, vrijheidshoedje op; speer of vrijheidstoorts in de vuist - is die niet wat te dictatoriaal?

In de laatste decennia van de achttiende eeuw zien we nauwelijks een andere vrijheid dan deze dame. Zij is de onafscheidelijke beschermvrouwe van de veelschrijvende patriotten. Haar hoed past geen tirannenhoofd. Haar eer wordt door het *volk*, niet door de heersers, beschermd. Haar doden is godslastering. Zon, licht, bliksem zijn haar attributen.

Op grond van patriotse gelegenheidspoëzie en dito proza vallen nauwelijks begripshistorische conclusies te trekken. Duidelijk is slechts, dat deze slagmaagd Vrijheid, hoedster van de rechten van haar Bataven, zich rond 1795 een monopoliepositie heeft weten te verwerven, en andere dames Vrijheid uit Hollands tuin gebannen heeft. Slechts zelden worden die laatsten nog bezongen. Maar het komt nog voor: zo dicht Kinker over het licht van de innerlijke Vrijheid, een licht dat laat zien waar verantwoordelijkheid en plicht beginnen.²

Kinkers 'vrijheid' heeft misschien heel wat gemeen met andere terzijde geschoven zusjes van de politieke vrijheid die 'Vrijheid' zijn bij de ook in de achttiende eeuw nog zeer bekende Ripa.³ In diens *Beeldespraeck* vinden we 'Vrijheid' verbonden met: ongebondenheid, met filosofie en met stilzwijgendheid. Die stilzwijgendheid bijvoorbeeld is in de tijd van de Verlichting populair als symbool van het zoeken naar - vrij makende! - wijsheid. Is die politieke vrijheid het streefobject van vele mannen (én van revolutionaire vrouwen als Etta Palm, Maria van Zuylekom en Aletta Maria Hulshoff), de laatste vrijheid wordt gezocht door de talloze Sofia's die in de Verlichtingsliteratuur voorkomen als gesprekspartners voor de eeuw zelf.⁴ Zij discussiëren niet alleen over de politieke vrijheid, maar ook over de vrijheid in maatschappij, in religie, in opvoeding, in manvrouw-verhouding, in onderzoek, in erotiek, in wereldbeschouwing.

Vroeg in de achttiende eeuw is het eerder de vrijheid als ongebondenheid die vrouwen en mannen interesseert; tenminste als we de schilder van dat tijdsbeeld Cornelis Troost mogen geloven. Zijn frivole Saartje Jansz is niet geïnteresseerd in de politiek. Zijn mannen zoals die in de NELRI-serie voorkomen, evenmin.⁵ Die zijn wel geboeid door cultuur en onderzoek,

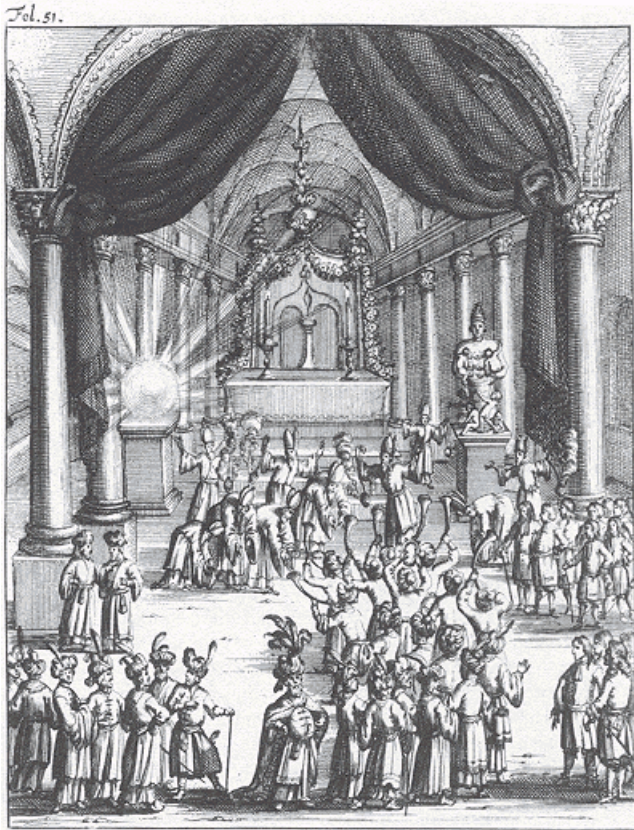
maar vooral door die vrijheid die ongebondenheid is. Vele werken in de literatuur bevestigen dit beeld. Pas later in de achttiende eeuw worden de Saartjes en Betjes en Belles, en hun echtgenoten evenzeer, gebiologeerd door de vraag hoe vrijheid en verantwoordelijkheid in de maatschappij te combineren. Pas dan rijst geleidelijk het gevoel, slechts aan de borst van die eerste Vrijheidsmaagd gelukkig te kunnen zijn:

Ach! dat ik u omhelze! u aan mijn boezem kleeve,
 Steeds in de zaligheid van uwe liefde levee!
 Ja! vrijheid! mijn geluk is, op dit wanklend rond,
 Op deze uw liefde alleen onwankelbaar gegrond.⁶

De hele literatuur van de Verlichting, van de achttiende eeuw, te onderzoeken op ‘vrijheid’ is een onmogelijke zaak. De massa teksten is te groot. De poëzie alléén te bekijken is ondoenlijk. Het proza is te omvangrijk.⁷ Het toneel heeft zijn eigen moeilijkheden⁸.

Het ligt voor de hand ‘vrijheid’ of ‘vrijheden’ binnen één *subgenre* te onderzoeken, maar dan nog blijft de kwantiteit een moeilijkheid. Onderzoek maar eens *de roman* of *het gelegenheidsgedicht*. Bovendien doet zich het gevaar voor, dat ‘vrijheid’ dan speelt op een zo specifieke manier (zoals figurerend in vrijheidsboomgedichten) dat conclusies op basis van dit materiaal slechts zeer beperkte waarde hebben. Deze moeilijkheid doet zich voortdurend voor. Stel: we nemen de literatuur van genootschappen. Er zijn te veel genootschappen om ze alle te bespreken en bovendien hebben zij doorgaans een te kort leven gehad om representatief te zijn voor de gehele Verlichtingsperiode. Enige uitzondering daarop is de vrijmetselarij, die bovendien gefunctioneerd lijkt te hebben als leerschool voor democratie.⁹ Hier lijkt veelbelovend materiaal aanwezig. Zo wordt rond 1770 in de Leidse Loge *La Vertu*, door de boekhandelaar-uitgever Cornelis van Hoogeveen Jr. een gedicht voordragen: ‘Het verheerlijkt Santhorst, bij gelegenheid der komst van den Corsicaenschen Held Pascal Paoli.’ Ook wordt er een ‘bouwstuk’ voorgelezen ‘Lof der Vrijheid, als een bemind voorwerp der Vrijmetselaren.’ Santhorst, Paoli - dat zijn namen die indicatief zijn voor de traditie der republikeinse vrijheid.¹⁰ Maar toch is de Orde der Vrijmetselaren als ‘naar binnen’ gekeerd genootschap niet het meest geschikte onderzoeksterrein.

Er bestaat echter binnen het proza één genre dat explorabel lijkt. Het zijn de ‘imaginaire reizen’. Deze teksten vinden wij gedurende de hele Verlichtingsperiode. Het betreft geen werkelijke reizen (al wordt vaak de fictie gehanteerd dat de beschreven landen en samenlevingen werkelijk zijn bezocht), maar tochten naar gebieden en volken die nimmer gevonden zullen kunnen worden. Deze verhalen zijn een uiting van de



Illustratie uit de *Historie der Severambes* (1682), een imaginair reisverhaal door D. Vairasse d'Allais.

behoefte, in de vorm van reisbeschrijving, een samenlevingsmodel te scheppen en te beschrijven dat de eigen samenleving als spiegel voorgehouden kan worden. Hier kan de ‘Verlichting’ haar eigen dromen dromen. En dat zonder gevaar voor repercussies: de gekozen vorm maakt het voor het gezag moeilijk in te grijpen bij publicatie: hoe kan men ‘werkelijkheid’ verbieden?¹¹

De beschrijving van fictieve samenlevingen, ergens ter wereld, buiten het machtsgebied van de Europese regeringen, scheidt mogelijkheden voor de exploratie van eigen filosofische of staatkundige idealen en het lanceren van eigen erotische, opvoedkundige en religieuze ideeën. Deze verhalen zijn dus bedoeld als voertuig voor gedachten, ideeën; niet om personages en karakters uit te werken, of ‘actie’ vorm te geven. Eén ding staat op voorhand vast: er moet in die landen een zekere ‘vrijheid’ bestaan. Anders wordt het alternatief onmogelijk. Die vrijheid mag slechts ingeperkt worden door... ja door wat? Gezond verstand, rede? Door het inzicht dat elke gemeenschap grenzen moet stellen aan de vrijheid van de enkeling?

Ik zal het werk van enkele vertegenwoordigers van dit genre de revue laten passeren en nagaan hoe ‘vrijheid’ ter sprake komt. Wellicht met onbevredigend resultaat, want lang niet altijd vindt men expliciete discussie over de (fundering van de) vrijheid. Misschien vermijden auteurs zo'n discussie, gezien het telkens aanwezige gevaar van overheidsingrijpen. Misschien is die behoefte er ook niet. Bovendien, een apart probleem: die vrijheid ligt soms ingebed in het verhaal zelf, in de ‘handeling’ - en die kunnen wij hier niet weergeven, op straffe van de lezer lastig te vallen met een hoofdstuk ter grootte van een boek. Dat zal duidelijk zijn indien men zich realiseert, dat de vrijheid van Robinson Crusoe vooral zichtbaar wordt in de wijze waarop hij zijn kleine imperium *feitelijk* bouwt. Daarover kan men bibliotheken vol schrijven - wat jaarlijks dan ook gebeurt.

De gekozen teksten zijn divers van aard. De afgrenzing zit in de vorm: de reis en het imaginaire. Dat kan betekenen dat bijvoorbeeld de utopie, de robinsonade, ertoe gerekend moeten worden. Inderdaad is de *Robinson Crusoe* in zekere zin ook een imaginaire reis. De hoofdpersoon bouwt een nieuwe samenleving op microformaat (inclusief Vrijdag, dieren). Toch is het gebruikelijk robinsonades niet te rekenen tot ‘imaginaire reizen’. In het laatste genre vindt de afgedwalde, de schipbreukeling, juist een complete, dikwijls oude en welgeorganiseerde samenleving op een nieuw continent (vaak dat gezochte, maar nog nooit gevonden Terra Australis, het Onbekend Zuidland). In andere gevallen wordt in het vreemde (ei)land een complete maatschappij gehuisvest, waarbij zich voor de schrijver relevante problemen voordoen. Ik trek de grenzen hier niet zeer scherp, en zal weleens een overstapje wagen naar een tekst die

misschien niet in alle opzichten aan de definitie beantwoordt. Een reis kan soms de vorm hebben van een droom. Ik maak geen onderscheid tussen afzonderlijk verschenen drukken en teksten die in een groter geheel, bijvoorbeeld een tijdschrift, zijn opgenomen.

Bij voorkeur bespreek ik oorspronkelijk-Nederlandse teksten (voorzover dat vaststelbaar is). Het is echter niet zinvol buitenlandse imaginaire reizen volledig te passeren. Zo kreeg Holbergs *Onderaardsche reis van Klaas Clim* hier vele drukken en een groot leespubliek. Holbergs fantasie is dus ook Nederlands gemeengoed. Ik kan niet zeggen *alle* imaginaire reizen gezien te hebben - laat staan dat ze allemaal aan de orde komen. Ook hier heerst het probleem van de kwantiteit. Er zijn er te veel, en een echte bibliografie is er niet.¹² Wat hieronder volgt boogt dus niet op representativiteit. Het is een essay over een element in *enkele* imaginaire reizen. Reizen die de 'vrije' Nederlanders van de achttiende eeuw nodig willen drukken en lezen, hoewel hun omstandigheden gunstiger zijn dan die van de meeste Europeanen.

Wijsheid

Laten we met een luchthartig werkje beginnen. In 1708 verschijnt van Richard Bonhomme *Huwlyks-eiland. Zynde een nieuwe ontdekking van 't Zuiden*. De hoofdpersoon/schrijver, een bon-vivant die sloop gegaan is te Texel om een toekomst te zoeken, lijdt schipbreuk op een eiland ten zuiden van Kaap de Goede Hoop. Omdat hij ongetrouwd is wordt hem, nog op het strand, de toegang geweigerd. Terstond trekt hij zich met de andere overlevende, Catryn (vrouw van de scheepspredikant) in de bosjes terug om daar een 'natuurlijk' huwelijk te consumeren. Dat Catryn zich graag hiertoe leent zet al de toon. Het suggereert dat in patria onnatuurlijke, onvrije gewoonten bestaan met betrekking tot eros en huwelijk. Vervolgens doorreizen zij het bijzonder grote eiland.¹³ Dat bestaat uit uiteenlopende landschappen waar, zoals uit de volgende korte impressie van een aantal van die milieus of 'staten' blijkt, telkens een ander aspect van de liefde regeert.

De eerste staat is de provincie der Wyzen, met de hoofdstad Sophia, omstroomd door de rivier De Kuische (gevoed door vier beken: de Godsdienstige, de Strenghe, de Zedelyke en de Wakende). In deze provincie zwaait de prins van Goed Geloof de scepter, bijgestaan door de politiechef Mylord Eer. Zij letten er vooral op, dat de deuren van de kerken altijd wijdopen blijven staan. Veel meer hebben zij ook niet om handen, want de provincie is zo goed als onbewoond, uitgezonderd een groep binnendringers: de Waanwyzen, die er leven 'onder 't momgewaad van de deugd'. Op geheel

andere wijze gaat het eraan toe in de provincie van het Ongelyke, waar alle geliefden te veel van elkaar verschillen in bezit of leeftijd, en

Groot ongelyk in goed, in ouderdom of staat
Maakt zelden dat het rad des Huwelyks hylzaam gaat
Daar hoort wat anders toe, als twee paar naakte billen.¹⁴

Weer anders gaat het in het kanton van de Ongelukkigen, in de provincie der Jalouszen, of in de hoofdstad Hoornenburg waar voor geld alle soorten liefde te koop zijn, en in heel wat andere contreien. In de provincie Echtscheiding hebben de meeste vrouwen de geestelijke die hen hielp de scheiding door te drukken, als minnaar. Vrijheid blijheid! En op het schiereiland der Weduwnaars leeft men vrij en onbekommerd. De mannen dansen in rouwkledij tussen de mooie graven. Er hangt een lucht van vrijheid: de verkwikkendste geur op de hele wereld. Soms waait er een kwalijke wind, die verontreinigde lucht aanvoert uit een naargeestige stad in de buurt, genaamd Tweede Huwelijk.

In zijn voorwoord meldt Bonhomme dat zijn eiland een spiegelbeeld geeft van de inwoners van Europa. Het boek laat zich lezen als een pleidooi voor de vrije liefde. De rede moet vooral niet te veel macht krijgen en blokkeren wat een mens werkelijk wil.¹⁵ De schrijver hoort duidelijk thuis in die eerste, libertaire decennia van de achttiende eeuw, waarin de Verlichting gekenmerkt wordt door het libertijns-vrije, door het zich afwenden van de gevestigde (orthodoxe) moraal. Pas later volgt de nieuwe didactiek, de nieuwe deugd, de nieuwe moraal.¹⁶

Is *Huwlyks-eiland* simpel een anekdotisch werk, een vermakelijke satire op het gebonden huwelijksleven, waarvan er zovele bekend zijn in deze tijd?¹⁷ Niet helemaal. Impliciet is de kritiek dat de vrijheid van het individu onverenigbaar is met de westerse staat, waarin alles is voorgeschreven. Het huwelijk, het gezin als hoeksteen zijn daar onmisbaar in het hiërarchisch waardenpatroon. De machthebbers houden het ‘Europese’ huwelijk in stand om hun eigen macht vast te houden. Richard Bonhomme's Zuidland is eerst en vooral een uiting van libertijns escapisme, en heeft een weinig serieuze conceptie van vrijheid.

Een andere toon wordt aangeslagen in een werk dat ik wegens de schijnbaar verwante thematiek eerst bespreek: *Het nieuw ontdekt Eyland der strydbaaere Vrouwen*, van 1736.¹⁸ Auteur is Rustaing de Saint-Jory. Ditmaal zijn de Franse koopman Frederik en zijn landgenotes Susanna en Saphira de schipbreukelingen. Hun belevenissen zijn minder belangrijk dan de informatie die wordt gegeven over verschillende leefgemeenschappen op hun eiland, Manghalour.¹⁹ De hoofdgroep bestaat uit een mengeling van oude Perzen, Turken, en Fransen. Sinds een oor-

log, waarin de vrouwen bij een invasie de voornaamste verdedigsters waren, zijn hier beurtelings een man en een vrouw staatshoofd. Vrouwen hebben kiesrecht, zijn militair. We vinden hier dus een gemeenschap waarin man en vrouw gelijkberechtigd zijn, dezelfde taken hebben: een in Europa onbestaanbare samenleving. De intrige van het werk bestaat hierin dat de Europese dames, eerst ontzet over de 'vrije' kleding en de opvattingen van hun seksegenoten, eenmaal daaraan gewend amoreus om Frederik marchanderen.

In het verhaal zit tevens een element dat welhaast verplicht is in robinsonades en imaginaire reizen, vaak ook in romans. De gestrande Europeaan ontmoet namelijk altijd wel een wijze, kluisenaar of gids, in het bezit van kennis die teruggaat op vóórchristelijk filosofisch erfgoed. Zo ook hier. Die wijsheid of kennis is vaak een mengeling van hermetisme, neoplatonisme of iets vergelijkbaars. In *Krinke Kesmes* - waarover straks meer - is sprake van de oude Perzische godsdienst waarin de principes van goed en kwaad elkaar in evenwicht houden. In bijna alle verhalen is werkelijke wijsheid afkomstig uit het Oosten. Dit thema (met consequenties voor 'vrijheid', in zoverre Zuidlandse samenlevingen minder bepaald worden door discussie van betrokkenen dan door 'intuïtiefilosofische' opvattingen over wat goed en slecht is voor een maatschappij) lijkt een verplicht ingrediënt sinds Bacons *Nova Atlantis* (1624).²⁰ De vroege Verlichting heeft nu eenmaal haar wortels in een merkwaardige mengeling van gnostisch hermetisme en empirie.²¹

Deze achtergrond maakt het lastig bepaalde teksten te analyseren, gewend als wij zijn aan het later in de eeuw winnende concept vrijheid. In vroege imaginaire reizen lijkt namelijk het denkbeeld aanwezig, dat de uiteindelijke vrijheid iets is als kennis/wijsheid. Die idee is mogelijk niet verenigbaar met het latere, rationele concept dat vrijheid te maken heeft met de interrelatie individu-samenleving, en vorm moet krijgen in wetten en reglementen. Anderzijds maakt die 'wijsheid' soms juist een prettig moderne indruk. De mens van nu herkent iets, wanneer bij Rustaing de Saint-Jory een gemeenschap van wijzen, van oud-Perzische monniken in een oude tempel, zich vrolijk maakt over 'belachelijke Godgeleerdheid'. Dat lijkt voor ons vertaalbaar als: een pleidooi voor vrijheid van godsdienst en vrijheid van geweten. Deze monniken zijn afkerig van de derwisjen (de clerus?), die het goedgebouwde volk grote rijkdom afbedelen, en steeds meer macht krijgen. Gelukkig neemt hier het landsbestuur uiteindelijk harde maatregelen: de derwisjen worden opgesloten en moeten in eenzaamheid een verborgen leven leiden.²²

In 1708 verscheen Hendrik Smeeks' *Beschryvinge Van het magtig Koningryk Krinke Kesmes*.²³ Dit succesrijke verhaal kreeg ook uitgaven in het buitenland. Het is qua vorm nogal gecompliceerd, en kent een rijkdom aan

ideeën. Tot nu toe is het ‘hermetische’ gedeelte weinig belicht, terwijl het werk juist culmineert in een door een ‘wijze’²⁴ verzorgde sightseeing van steden en gebouwen, vol symbolische en allusieve beelden en gegevens. Hieraan zal ik echter weinig aandacht besteden, evenals aan vergelijkbare auteurs aan wie Smeeks schatplichtig is.²⁵

Een rijkdom aan ideeën? Dat is misschien niet helemaal waar. De schrijver is niet heel duidelijk over de filosofie die ten grondslag ligt aan zijn samenleving. Dat is maar goed ook, want *Kesmes*²⁶ geeft volgens de gereformeerde gezagsdragers blijk van atheïsme en spinozisme, zodat Smeeks niet veel plezier heeft van zijn boek. De rijkdom zit enerzijds in de vorm die zijn samenleving heeft, anderzijds in de nooit volledig explicietwordende gedachtewereld (afwisselend cartesianisme, newtonianisme, hermetisme en het gezond eclecticisme van een scheepschirurgijn). Dit alles culmineert in ‘spreuken’: in wijsheden die niet zelden zijn ontleend aan Gracián.²⁷

Vrijheid is nooit punt van discussie. Zij is echter aldoordringend, zoals blijkt uit de idee dat alles tot de eenvoudigste waarheid teruggebracht moet worden, en dat alle vooroordelen uit den boze zijn. Twee voorbeelden.

Voor mannen én vrouwen die daar de wil toe hebben en het talent, bestaat er gelegenheid op kosten van de staat in alle kunsten en wetenschappen te studeren op twee naast *Kesmes* gelegen eilanden: Nemnan en Wonvure (‘Mannen’, ‘Vrouwen’). Smeeks blijkt op dit punt een buitengewoon geëmancipeerd schrijver. ‘Jaa, hier toonen de Vrouwelijke Sexe, dat haar verstand en bekwaamheid zoo goed is, als dat der Mannen, indien zy opgevoed worden door onderwijsinge.’²⁸ In het maatschappelijke leven hebben de vrouwen dus alle mogelijke vrijheid. Niet alleen in wetenschap en filosofie tonen zij zich superieur aan de mannen. Zij hebben ook opmerkelijk moderne ideeën over dat geliefkoosde achttiende-eeuws onderwerp, de opvoeding:

[De mens is bij geboorte] wild als een Beest; en het zoude doodlijk weesen van sijne vryheid beroofd te zijn, indien de *Opvoedinge* het niet verbeeterde. Want, de natuur die prikkelt ons tot vryheid, maar de *Opvoedinge* houd ons in onse pligt [...]. De *Opvoedinge* kan de gaven van de Natuur tot haar hoogste volmaaktheid brengen.²⁹

In het voorbijgaan constateren we dat Smeeks denkt, dat de vrije natuurstaat weinig meer is dan een animale situatie. Echte vrijheid bestaat pas na opvoeding. Er is hier geen romantiek rond de natuurmens. In zijn ‘platoonse’ staat kan de gedachte daaraan niet eens opkomen³⁰.

In het religieuze leven bestaat er vrijheid - of onvrijheid; naargelang men dat wil opvatten. Op *Kesmes* bestaan priesters - altijd met enig *dédain* behandeld - in dienst van een soort theïstische Oppermacht. Zij hebben geen macht en kunnen niets opdringen. Cruciaal is de episode waarin beschreven wordt hoe vertegenwoordigers van diverse wereldgodsdiensten (inclusief christelijke varianten) na schipbreuk de gelegenheid krijgen hun religie uiteen te zetten. Hun pogen een deelwaarheid te verabsoluteren en hun verketteren van tegenstanders bezorgen *Kesmes* de sfeer van een burgeroorlog. De vorst en zijn raad van wijzen nemen drastische maatregelen. Christelijke en andere predikers worden verbannen. Een soort basisgodsdienst wordt vastgesteld. Die lijkt op de essentie van de Tien Geboden en wordt bepaald door het principe: Geef God wat Godes, de Keizer wat des Keizers is.

Hier blijkt tevens iets van de beginselen waardoor de staat als staat gereguleerd wordt. Het algemeen-maatschappelijk belang is het eerste criterium. Politiek is belangrijker dan godsdienst. Misdadigers bijvoorbeeld worden ‘onderregt, niet door Geestelijke met de Godsdienst; maar door verstandige Politike’.³¹ Het land wordt geregeerd door een koning, bijgestaan door een raad van filosofen. Van een kiessysteem horen wij niets, en er is ook geen discussie over politieke vrijheden. Het regeergedrag, geleid door wijsheid, richt zich op het algemeen welvaren. Dat de opeenvolgende vorsten over een overdosis gezond verstand en wijsheid beschikken, acht Smeeks blijkbaar vanzelfsprekend. Ons probleem van ‘checks and balances’, van representatie en wat al niet, is in ‘platoonse’ staten zelden of nooit een onderwerp van discussie.

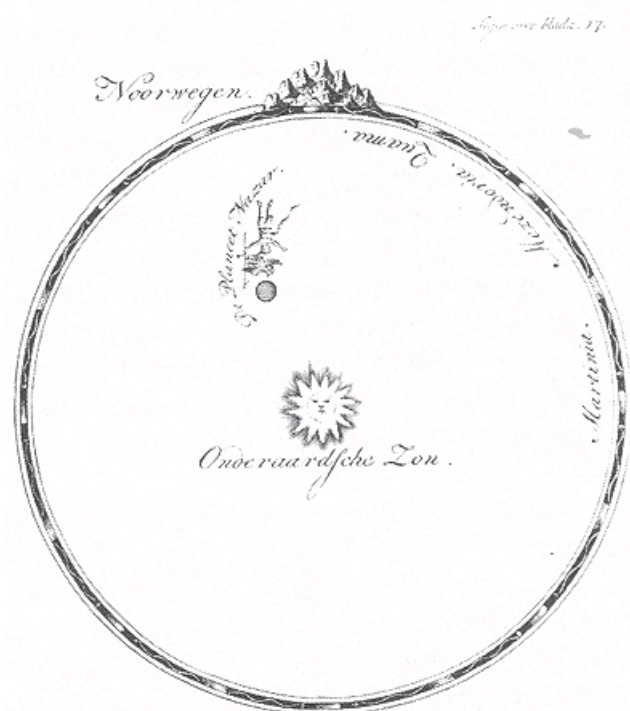
Er is één merkwaardig item op *Kesmes* dat met vrijheid te maken heeft, waarvan ik de betekenis niet goed kan duiden. Van alle gebouwen waardoor de ‘ik’ gegidst wordt, is er één duidelijk het belangrijkste. Het is de ‘Piramide of Vry-tooren’.³² Het gebouw is een soort emblematische spiegel voor de samenleving. Bouw, inrichting van vertrekken, aanwezige beelden hebben betekenis voor de belangrijkste gebeurtenissen des levens, of representeren de belangrijke elementen van de staat (bijvoorbeeld de ‘Politie’³³). Er is echter géén beeld van de Vrijheid! Op de één na bovenste verdieping vinden we wel het Adyton, het Heilige der Heiligen, gevuld met beelden van Kindsheid, Opvoeding, Gewoonte, Wijsheid, Deugd, Eer, Gehoorzaamheid, Hoop en Eeuwigheid. Daarboven vinden we als laatste vertrek: de ‘Vrykamer’. Het blijkt een asielvertrek waar mensen die anderen bij ongeluk of wegens noodzaak hebben gedood, hun toevlucht kunnen nemen. Zij zijn ‘Vryheid-eisscher’ totdat het gerecht hen al of niet vrij verklaart. Welk idee zit hierachter? Dat persoonlijke vrijheid het hoogste goed is? Betekent de situering van dit vertrek in het gebouw dat deze maatschappij de persoonlijke vrijheid boven al het andere stelt?

Geluk

Een verschuiving in aandacht voor samenleving en vrijheid lijkt op te treden in Holbergs *Onderaardsche Reis van Claas Klim* (1741).³⁴ De inhoud van een imaginaire reis krijgt bij en vanaf hem een duidelijker band met de realiteit. *Krinke Kesmes* en verwante verhalen als More's *Utopia*, Bacons *Nova Atlantis* en Campanella's *Zonnestad*, zijn daarentegen, op afstand, loten van Plato's Atlantis. Het zijn *ontworpen* maatschappijen, constructies van filosofen.

Op het eerste gezicht echter lijken de samenlevingen die Claas Klim ontmoet in het binnenste der aarde - zoals een natie van sprekende planten - nog minder werkelijkheidswaarde te hebben. Toch ligt de zaak heel anders. Het is in de vorige werken bijvoorbeeld ondenkbaar dat reiziger Klaas in één van die staten de functie van *postbode* krijgt. Een triviaal detail, maar het bewijst dat de blik 'aardser' wordt. In *Claas Klim* vinden we dan ook geen wijsgerige luchtkastelen. Wel een luchtige satire waarin de tekorten van bekende Europese staten uitvergroot zijn. Al wordt met veel plezier beproefd welke samenlevingen allemaal mogelijk *kunnen* zijn, uitgangspunt blijft het feitelijk karakter van de mens. Daarom doet het er weinig toe, dat het bijzonder onwaarschijnlijk is dat Claas, in een Noorse spelonk gevallen, langzaam neerdaalt op Nazar, een binnen de holle aarde zwevende planeet. Evenmin dat hij nadien staten aan de 'hemel' van de holle aarde (oftewel aan de binnenkant van de aardschors) bezoekt. Niemand gelooft dat. Maar het is acceptabel, zoals de reis van Voltaire's *Candide* evenzeer acceptabel is. Het is een spelen met mogelijkheden, in mogelijke samenlevingen, op basis van iets wat bekend is. In elke onmogelijke staat in dat binnenste van de aarde bepaalt een steeds andere karaktertrek van het mensdom de samenleving. Hier spreekt de nieuwe Verlichting. De uitvinding van dit type proefstations maakt het mogelijk dat straks, in Schasz' imaginaire reizen bijvoorbeeld, steeds duidelijker kritiek geleverd kan worden op de *eigen* samenleving. Imaginaire reizen worden kritiek op het eigene; minder: dromerig escapisme.

Holbergs kritiek is niet echt fundamenteel. Het gaat hem slechts om een kaleidoscopisch panorama van mogelijke maatschappijen. Ieder land heeft eigen opvattingen over het hoogste goed; over monarchie, oligarchie, democratie. Telkens is er een andere basis voor geluk. Die kan gezondheid zijn, rijkdom, of kennis. Telkens heeft dat repercussies voor het (soort) vrijheid. In Potu zijn de mensen zo bescheiden, dat de besten de laagste baantjes bezetten. De koning moet noodgedwongen een 'Wet op de gelykheid' uitvaardigen. In dit land is elke burger vrij kritiek uit te oefenen en nieuwe wetsvoorstellen in te dienen. Maar hij



Het binnenste van de aarde, volgens Holberg, in diens *De onderaardsche reis van Claas Klim* (1741).

bekoopt het met de dood indien die wet niet aangenomen wordt of het heil van de staat niet dient. Het resultaat:

Het gebied der Potuaansche Vorsten, hoe zeer ook hetzelfde door geene Wetten bepaald wordt, is veel eer een Vaderlyke bestieringe, dan een koninglyke regeering: want vermits zy naar verstand, niet naar wetten Justitie oeffenen, ziet men aldaar eene gestadige mengeling van heerschen en vryheid: twee zaken die elders niet konden te samen gevoegd worden.³⁵

Het meest kleurloze land dat Claas doorreist, en dat in precies één alinea afgedaan wordt, is het land van de Vrijheid:

Na eenen reize van twee dagen, kwam ik in 't vrye Land. Daar is een iegelyk zyn eige meester: en de inwoonders bestaan uit afzonderlyke huisgezinnen, die nog onder wetten nog onder eenig gebied staan, behoudende egter een soort van Burgerstaat. Over zaken 't Gemeenebest aangaande, hebben de oudsten toeverzigt, die altoos voor de vrede en eendragt zyn, gestadig aanradende dat voornaamste gebod der

Natuur, te weten: dat gy niet wilt, dat u geschiede, doet dat aan een ander niet. Aan den ingang van alle Steden en Dorpen, stond het uitgehouwen Beeld der Vryheid, banden en boeyen met voeten tredende, met dit Opschrift: GULDE VRYHEID. In de eerste stad, daar ik binnen tradt, zag ik alles genoegzaam in stilte en rust; dog de burgers waren onderscheiden aan zekere gordels, welke kenteekenen en leuzen waren van de partyschappen, waar in de stad toen ter tyd verdeelt was. De toegangen der voornaamste huizen waren bezet met gewapende Wagten, vermits de stilstant van wapenen geeindigt zynde, 's anderendaags de oorlog wederom stond te beginnen. Hierom koos ik [...] het haazenpad, niet geloovende dat ik vry was, alvoorens ik my zelven buiten 't gezigt van het vrye Land geborgen had.³⁶

De informatie is duidelijk: vrijheid zonder restricties leidt tot versplintering en anarchie.

Elders horen we slechts indirect iets over vrijheid. Er is de republiek Martinia, die verdacht veel op onze Republiek lijkt, met meer klets-kousen, uitvinders, actiehandelaars, en kunstenaars dan handwerkslieden. Men is eindeloos verdeeld - maar op beleefd-tolerante wijze. Met betrekking tot de godsdienst constateert Claas:

Zo zyn 'er tweehonderd en dertig verscheide Gevoelens over de gedaante welke God moet worden toegeschreven, en driehonderd zes en negentig over de natuur en hoedanigheid der Zielen.³⁷

Wij moeten wel aannemen dat in deze republiek van kletsmeiers geen enkel besef bestaat van de *absolute* waarde van enig goed. Ook niet van vrijheid.³⁸

Langzaam groeit in imaginaire reizen de belangstelling voor praktische vrijheid.³⁹ Zo ook in het oorspronkelijk Nederlandse *Rhapsodiën of het Leeven van Altamont* (1775), door William Emmery de Perponcher. De wijdloperige De Perponcher is niet wars van retoriek.⁴⁰ Hier vinden we eindeloze gesprekken over ideeën als de ‘harmonieuze’ natuur, de ‘bon sauvage’; ook over vrijheid als gegeven in de natuurstaat en over de verstoring daarvan in een onnatuurlijke samenleving. Ondanks dat gebabbel bouwt Altamont in hoog tempo een economische huishouding en een miniaturstaat op. Hij heeft een achttiende-eeuwse belangstelling voor bodemgesteldheden en productiemethoden. Crusoë is bij hem vergeleken een amateur.

Altamont, bij wie zich tot overmaat van ramp een Amelia voegt, drukt zich uit in bewoordingen als deze:



Beschaafde aap, burger van een binnenaards land. Ill. uit *De onderaardsche reis van Claas Klim* (1741), door Holberg.

Is niet alles welgereegeld en gelukkig op dit Eiland, daer de mensch, de algemeene harmony der Schepping, nog nimmer kwam verstooren? Ben ik hier niet vry en onafhanklyk; zonder andere Wetgevers te erkennen, dan God en de Natuur, wier wetten de trouwe bewaerlieden zyn, van myn geluk?⁴¹

In dit citaat valt op dat tweemaal het begrip geluk wordt gehanteerd als criterium voor een juiste verhouding tussen God, natuur en mens, en tevens voor de daaraan gekoppelde vrijheid. Vrijheid is een opstapje naar geluk. Dit is, zoals bekend, een algemeen achttiende-eeuws thema.⁴² Typerend voor de relatie tussen geluk en vrijheid is de conversatie die Altamont hierover heeft met Belmont.⁴³ Deze laatste is een andere schipbreukeling, die zelf plannen had voor een vrij gemenebest in Amerika. Wij luisteren:

Het is immers alleen om deze voordeelen te bezorgen, dat de mensch tot het besluit kon komen, om een gedeelte zyner volstreckte onafhankelijkheid af te staen; en de daedlyke vrye uitoeffening zyner natuurlyke vermoogens te laten bepaelen, door eene magt van dewelke hy verwagtte, dat zy hem veel zekerer, ter bereiking van zyn doelwit, het grootst geluk naemlyk waervoor de Natuur hem vatbaar maekt, bestieren zou. Maer nimmer wilde hy deezen afstand zonder voorwaerden doen, of denzelven verder getrokken hebben, dan ter bereiking van zyn eigen doelwit volstreckt noodzaklyk was. De maetschappy nu moet van haeren kant aen deze dubbele verwagting beantwoorden. Voor eerst door zyne vryheid nooit in eenig opzigt meer te besnoeien, dan ter bewaering der goede orde ondergeschiktheid en gemeene rust meterdaed noodwendig is. Ten tweede door hem dit verlies met volkome evenreedigheid te vergoeden, en hem niet alleen eene grootere maet van geluk te doen genieten, dan hy immer buiten de maetschappy genieten kon; maer ook dat geluk aen 't geen zy van hem eischt te evenreedigen; zodat hoe meer vryheid de maetschappy hem ontnemt, hoe afhanklyker zy hem van haere willekeur maekt, hoe meer magt zy zig over hem aenmaetigt, des te grooter het ook deze maet worde van meerder geluk, die zy zig eeven daer door in de volstreckte verpligting brengt van hem te bezorgen.⁴⁴

Hier vinden we een contract-theorie. Vrijheid is iets wat het individu afstaat aan de staat, in ruil voor geluk. Waar die vrijheid zelf vandaan komt, waarop zij gebaseerd is, vernemen we niet. Voorzover hier benoembaar vanuit het oogpunt van de maatschappij, lijkt het een *utilitaire* doctrine. *Delen* van vrijheid kunnen gebruikt worden als ruilobject. Hoe dat zij, De Perponcher was zich bewust van de problemen rond die vrijheid. In het hoofdstuk 'Over de gelykheid en de Vryheid' laat hij de zich nimmer met een kokosnoot verpozende snateraars Altamont en Belmont de volgende discussie over vrijheid voeren, nadat zij eerst hebben opgemerkt dat ongelijkheid slechts een opgelegd iets kan zijn:

B. Men kan eigenlyk niet zeggen, dat de vryheid aen een byzondere regeeringsvorm, met uitsluiting der andere zy gehegt. Een raed, het volk zelf, zyn dikwils de ergste dwingelanden. Terwyl de volstrecktste alleenheerscher, indien hy een [goed] vorst [...] is, zynen volke alle de vryheid kan doen genieten, waer voor menschen, in eene maetschappye vereenigd, vatbaar zyn. [...] Nimmer kan men zeggen, dat de vryheid in eenen staet bestendig gevestigd zy, indien zy niet op den vasten grondslag der staetsgesteltenis zelve steune; en in alle deszelfs grondwetten onafscheidlyk zy aengenomen. Dit nu kan in alle regee-

ringsvormen (de volstrekt onbepaalde alleenheersching, daer geene grondwetten zyn, alleen uitgeslooten,) plaets grypen.

A. Maer wat zal daer toe vereischt worden?

B. Dat er verscheide takken van bewind en regeering zyn, die elkander in een juist evenwicht houden. Dat aen elken tak zyn aendeel in 't gezag, en de wys waerop hy 't uitoeffenen moet, door vaste grondwetten duidelyk en volleedig aangewezen worde. [...] Dit brengt ons tot het waere denkbeeld van de vryheid in een' burgerstaet, dewelke in niets anders kan bestaen, dan in de eenpaerige en bestendige heerschappy van billyke wetten, die door 't geheele lichaem der maetschappy aengenomen, door geen van deszelfs leeden [...] straffeloos [...] kunnen worden overtreden.⁴⁵

Waarna de heren ertoe overgaan de trias politica in de praktijk vorm te geven. Want het wórdt praktisch - dat is het verschil met bijvoorbeeld *Krinke Kesmes*. Maar er zijn nog meer reizen te maken.⁴⁶

Politiek

De imaginaire reizen vóór 1780 zijn geoccupeerd met het geluk van de mens, met het beschrijven van een staat van 'wijsheid' zonder stoornissen: niet met de fundering van de vrijheid of de uitwerking van vrijheden. Aan het eind van de eeuw lijkt echter iets te verschuiven. Er is bijvoorbeeld meer aandacht voor het verleden als oorzaak van onvrijheid. Maar bovenal wordt het *heden* belangrijk. Vele imaginaire reizen die zijn geschreven tijdens de twee laatste decennia van de eeuw, zijn een reactie op gebeurtenissen in de realiteit. Zoals bekend is, ritselt het tussen 1780 en 1800 van de nieuwe staatsontwerpen, die na 1795 niet altijd blauwdrukken zullen blijven.

Bewijs van die wisselwerking zijn vele 'reizen' geschreven door Gerrit Paape. Hij maakt in dit type werk vaak gebruik van het pseudoniem 'J.A. Schasz M.D.'. Dat 'M.D.' (Medisch Doctor) staat er niet voor niets, want Paape, zelf nogal een radicaal, is niet blij met de contemporaine samenleving, revolutionair of niet. Als Schasz is hij medicus, chirurg. Snijdend legt hij satirisch de kwalen van de maatschappij bloot.

Zonder maar één keer begrippen als 'vrijheid' of 'gelijkheid' te hanteren, slaagt Schasz erin door de kracht van zijn verhaal aan te tonen, dat vrijheid en gelijkheid niet (kunnen) bestaan: bijvoorbeeld wegens ongeneeslijke domheid van het volk, of wegens de onvermijdelijk corrumperende werking van de macht. Zo in zijn *Reize door het Aapenland* (1788), een fictieve reis (achteraf: een droom) in een revolutionair apenland. De

op eigen gewin beluste apenleiders overreden het apenvolk een poging te doen zich te hervormen tot een ‘hogere’, menselijke, maatschappij. Het middel is *uiterlijke* conformering aan de mens door het afhakken van de staarten.⁴⁷ Dit verhaal demonstreert de manipulatie en stupiditeit op alle samenlevingsniveaus. De lezer moet zich wel afvragen, of een vrije republiek van werkelijk vrijen echt mogelijk is. Is het geen drogbeeld?⁴⁸ Andere imaginaire reizen door Paape zijn soms wat explicieter, handelen directer over staat en vrijheid. Zij tonen dan verwantschap met Holberg. In zijn *Reize door het Wonderland en eenige andere vreemde Landen* (1780) laat Schasz ene Dirk Denker op de Re Ladronos (Dieveneilanden?) verschillende staten bezoeken, duidelijke pendanten van Europese staten. Zo staat in Wonderland (Engeland) de vorst onder toezicht van ‘Leyjonkers’ en zijn de inwoners - die allemaal met een touw om hun nek lopen - trots op hun vrijheid.⁴⁹ In Waterland (Nederland) wordt de ogenschijnlijk bestaande vrijheid beperkt door merkwaardigheden in staatsvorm, opvoeding, huwelijksgewoonten, koophandel; en door drankzucht. De onuitgesproken conclusie is: mensen zijn onvrij, daar zij het vermogen missen te kiezen voor het werkelijk goede.

Soms is het onmogelijk de intrige van Paapes zeer leesbare maar buitengewoon gecompliceerde, haast allegorische verhalen weer te geven. Maar altijd weer gaat het over macht-vrijheid-domheid. In zijn *Reize door het Land der vrijwillige Slaaven* (1790) laat hij de opstandige tijger de schapen opruien:

Edele verheeven Vrijheidszugt! grootmoedige ingeschapen trek van alles wat zig willekeurig hetzij op vier of op twee poten beweegt! Zoud gij ons vergeefs geschonken zijn? - Zoud gij een geschenk wezen, waarvan het ons niet vrijstaat betaamlijk gebruik te maaken?⁵⁰

Na de machtsovername door de tijger volgen natuurlijk zware schattingen. Bij Paape hoeven we dan ook geen discussie te verwachten hoe het dan wel, natuurrechtelijk of anderszins, met die ‘ingeschapen’ vrijheid zit. Fundamenteler lijkt Paapes *mensvisie*:

Hoe is 't mogelijk, dacht ik, dat men met deeze vrijwillige Slaaven [...] iets kan aanvangen, dat taamlijk welgelukken kan? Steeds tegen zig zelven aangekant; nimmer het gezond verstand, vooral niet de voorschriften der Deugd en rechtvaardigheid volgende; steeds misleid door het eigenbelang en altoos verblind door de vleiereij, snellen deeze Ongelukkigen ten gewissen verderven, zelfs dan wanneer zij op den weg zijn [...]! Zij zijn niet geschapen voor de Vrijheid! hun instinct is te bukken en te kruipen en men benadeeld hen, men voegt

hen een weezenlijk kwaad toe, wanneer men hen uit dien veragtlijken kring rukt.⁵¹

Des te sympathieker is het dat Paape in zijn ongeneeslijke vrijheidsdrang jarenlang voortgaat, ook na 1795, de problemen van de macht te etaleren.⁵²

In de anoniem verschenen *Geschiedkundige Beschryving van de Maan, deszelfs Inwooneren en zyn beste Regeerings-vorm in een Tydvak van 4500 Jaaren* (1794)⁵³ zien we de patriotse aandacht voor het verleden. Beschreven wordt het ontstaan van lunaire ‘stenden’ en de groei van de macht van vorsten (stadhouders). De gewone maanbewoner mag er - als op aarde - verder het zwijgen toe doen. Uiteraard gaat het uiteindelijk om de aarde. Het is maar een schraal fictief kader waarin we geacht worden te geloven. De verteller is een echte maanbewoner. Zijn geschiedverhaal lijkt geïnspireerd door de visies in het bekende *Aan het Volk van Nederland* of in *De Adel*, door Anonymus Belga. Aardig is dat de auteur zelfs de (lunaire) prehistorie erbij betreft. Oorpronkelijk waren er slechts enkele families. Die begonnen oorlogen en de overwonnenen werden slaaf.

Nu wierdt eerst een waaragtig onderscheid tusschen vrye menschen en dienstbaaren bepaald. [...] De deugdzaamste en verstandigste slaaf wierd veel minder gerekend, dan de grootste booswigt onder de vryen. [...]. Men maakte voor zich die Wet, dat van vrye menschen vryen; maar van slaaven alleen slaaven en dienstbaaren gebooren wierden. Hier veranderden de menschen de eeuwig-vastgestelde Natuur-Wet, dat, naamlyk, alle menschen uit de geboorte elkander gelyk zyn en zich wezenlyk alleen in 't vervolg door verstand, deugd en arbeidzaamheid onderscheiden.⁵⁴

Een natuurwet! Helaas wordt die idee niet verder uitgewerkt, gebiologeerd als de auteur is door zijn verhaal over het cumuleren van de macht in de handen van enkelen. Wel blijkt zijn natuurlijke vrijheid ook een religieuze dimensie te hebben. Hij stelt dat deugdzame mensen meenden dat het tegen Gods bedoeling is bij de geboorte onderscheid te maken: ‘t streedt met de natuurlyke billykheid en 't oordeel Gods’.⁵⁵

Daarna volgt een bekend verhaal: stenden (ooit gekozen familie-oudsten) en stadhouders/vorsten worden erfelijk. Vorsten bestrijden elkaar totdat er zes monarchen overblijven. Nu volgt een gunstige ontwikkeling. Dat moet een opluchting zijn voor de geïnteresseerde aardbewoner die bespeurt dat er blijkbaar een soort noodzakelijke evolutie en progressie zit in ‘geschiedenis’, en dat geschiedenis elders (de oudere maanse samenleving bestaat al 4500 jaar!) aantoont dat de eigen situatie niet lang

meer ‘lunatic’ behoeft te zijn. De historisch-noodzakelijke schaalvergroting van de macht leidt er namelijk toe dat de macht in handen komt van één vorst. Een wereldregering komt, waarna opnieuw wordt gekeken naar de ‘beste’ opbouw van de maatschappij. De wereld wordt opnieuw ingedeeld, in honderden kleine eenheden (vergelijkbaar met die in de eerste historische fase). Iedere eenheid heeft een eigen universiteit. De propedeuse bestaat uit mathesis, natuurkunde en zedenleer. In de postpropedeuse, hier blijkt de ‘ethiek’ achter alle hervormingen,

wierdt aangetoond, dat alle menschen, als men slechts hun zedelyk karakter uitzondert, elkander van natuure gelyk zyn; en dat alles, wat men van Vorstelyk en Adelyk bloed hoort, ydele waan en bedrog zy.⁵⁶ (125)

Na die basisopleiding volgt uitsplitsing in vakdisciplines. Daar zwijg ik over. Eveneens over de lunaire onafhankelijke rechterlijke macht (die voorrang heeft boven het uitvoerend gezag), over het ‘congres’ en over andere praktische uitwerkingen van de bestuursstructuur. Het werkje is curieus, omdat hier een wereldstaat wordt getoond, die zelf het gevolg is van een noodzakelijk verlopend historisch proces, een proces waarin ‘vrijheid’ gezien wordt als het meest onvervreembare menselijk recht en als basis waarop de eindstaat gebouwd dient te worden.

Een satirische toon wordt aangeslagen in Kinkers *Land der Blinden* (1794).⁵⁷ In deze reis belanden we op een eiland met blinden. Hun wijsgerige opvattingen (beïnvloed door hun blindheid) representeren het hele scala der westerse filosofie. De conclusie van de lezer moet zijn dat er geen waarheid is, in dit verband: elke opvatting met betrekking tot vrijheid is bedrieglijk.

Ten slotte nog een enkele imaginaire reis met vrijheids-implicaties, zoals deze tijdens het patriottentijdvak in *tijdschriften* werd gepubliceerd. *Janus Verrezen* (1795-1798)⁵⁸ is een tijdschrift dat op literaire wijze contemporaine ‘politiek’ analyseert en satiriseert. Hierin voorkomende, vaak over diverse afleveringen verspreide, imaginaire reizen geven soms directe kritiek, soms ook worden basisideeën over vrijheid, gelijkheid en broederschap aan een onderzoek onderworpen. Opvallende voorbeelden zijn ‘De onderaardse Reis van Sotteraneo Audacevoli’⁵⁹ (met een hoog Claas Klim-gehalte), de ‘Brief van een spectatorialen Reiziger’, waarin het eiland Gnomonia (eiland der uurwerken), wordt bezocht⁶⁰ en de ‘Reisbeschrijving van een’ Spaanschen Cosmopoliet’.⁶¹

In het laatste verhaal bereikt de Spaanse Cosmopoliet,⁶² afgedwaald met zijn luchtbol,⁶³ het eiland Hollalálá, ofwel: Gelijkheid. Daar bestaat geen enkel onderscheid, met als gevolg: er is vrijheid op allerlei punten (vrije

liefde, onder andere). De Cosmopoliet, koning geworden omdat hij als een soort afgezant van de Zon wordt gezien, probeert jarenlang de zijns inziens ongezonde gelijkheid af te schaffen. Tevergeefs. De simpele Hollalálánen zijn ongeneeslijk gelijk. Het blijkt hem dat al eerder iets soortgelijks is geprobeerd door iemand anders: Wrauwraaka, die, naar Hollalálá teruggekeerd van een reis naar elders, allerlei vernieuwingen invoerde. Wrauwraaka werd daarom gedood. Nieuwsgierig naar het land waar Wrauwraaka zijn ideeën haalde, zoekt en vindt de Cosmopoliet het eiland Paedia (dus: ‘Opvoeding’, ‘Beschaving’; tegelijk: Kind-land). Het karakter van de Paedianen is geheel anders. Zij zijn kinderlijk-nieuwsgierig, tamelijk onbeschoft ook. Zij dragen altijd maskers. Zij kennen verschillen. De ontwikkeling bij sommigen stopt op achtjarige leeftijd; anderen (dat is zelden het geval!) groeien door tot zij dertig of veertig jaar zijn. Hun beschaving ging al enige malen te gronde. Daarna werd alles weer opnieuw uitgevonden. De Cosmopoliet, die meent dat enige Hollaláláanse gelijkheid in dit geval op zijn plaats is, poogt die in te voeren. De Paedianen zien echter alleen heil in gelijkheid met hogergeplaatsten. Wrauwraaka blijkt eerder, zonder resultaat, gepoogd te hebben de Paedianen een *ideëel* begrip van ‘ware vrijheid en broederlijke gelijkheid’ bij te brengen.

De auteur offreert ons een gemanipuleerde tegenstelling. In Hollalálá: starre gelijkheid, en geen progressie. In Paedia: ongelijkheid, maar wel historische vooruitgang, die echter steeds in zijn tegendeel omslaat. Ongelijkheid had, in het laatste geval, gemitigeerd moeten worden door een ‘intern besef’ van wat ware vrijheid en broederschap betekent. Wrauwraaka's educatief streven op dit punt faalde. In Hollalálá is vrijheid betekenisloos omdat het altijd en overal voorkomt. Het heeft geen waarde. Hollalálá representeert dus een soort natuurstaat:

Hoe gelukkig is de ontdekking van het Eiland *Hollalálá*, voor het Philosophiesch gedeelte van 't menschdom! Zonder deze ontdekking zou het altijd een vruchteloze arbeid geweest zijn, gelijk het tot nu toe ook geweest is, den mensch in zijnen door de Natuur zelve gevormden en ontwikkelenden gezelligen staat te bekluren.

Welk eene moeite heeft zich Jean Jacques Rousseau daartoe niet gegeven!⁶⁴

Dit ‘instinct’ voor gelijkheid mag voordelig zijn voor (onbesepte) vrijheid, anderzijds is er geen gevoel voor vernieuwing en ‘geschiedenis’. In Paedia bestaat zo'n vrijheid niet. Maar er is een ander soort vrijheid, als het ware een bewegingsvrijheid in de tijd: de Paedia-beschaving is in beweging, heeft geen vaste plaats in de geschiedenis.

Heeft de Nederlander van toen iets gehad aan dit nogal geconstrueerde filosofische dilemma? Het lijkt een studeerkamerprobleem: waar vrijheid is, bestaat zij niet (natuurstaat); waar ‘beschaving’ is, kan zij bestaan *indien* de *idee* van ware vrijheid op de juiste wijze geïnternaliseerd is (een onmogelijkheid, behalve voor de begaafde enkeling).

Ik heb dit laatste verhaal gekozen, omdat hier, zoals ook al bij Paape het geval bleek, een soort scepsis zichtbaar wordt over de mogelijkheid vrijheid in de contemporaine samenleving te verwerklijken. De onuitroeibare stupiditeit en onvolmaaktheid van de medemens wordt immers pas aan het eind van de achttiende eeuw als realiteit begrepen.

Vrijheid en gelijkheid zullen in de komende tijd in imaginaire reisverhalen niet langer hoofdthema's zijn.

Christendom

Waar imaginaire reizen zo passen bij de behoefte van de Verlichting nieuwe of alternatieve maatschappijen te ontwerpen, lijkt het niet zo voor de hand te liggen dat er van conservatieve of christelijk-orthodoxe zijde óók in dit genre gepubliceerd wordt. Toch is het zo. Ik bespreek twee voorbeelden. In 1752 verscheen van Philopater⁶⁵ een *Nieuwe Weereld of Republyk der Liefde, Gevonden in het onbekende Zuyd-land*. Denkt de lezer dat hij een smakelijk hapje voorgezet krijgt in de trant van Bonhomme of Rustaing de Saint Jory, dan komt hij bedrogen uit. Het voorwoord spreekt wel verleidelijk over de hier ‘opgeregte’ ‘Nieuwe Modische Republyk’. Maar wantrouwen wekken opmerkingen dat het werk *Republyk der Liefde* heet omdat wetten en instellingen van dit gemenebest gegrondvest zijn op de liefde tot God en de naaste. Verder: deze - natuurlijk door een anonymus opgestuurde - ‘roman’ moet dienen ter verbetering van onze ‘Vrye Republyk’ omdat die Zuidland-staat ‘een volmaakter Gemeene Best dan zeederd die der *Hebreen* geweest is’. Daar komt de aap uit de mouw. Buiten de orthodoxie is immers het oudtestamentische Israel zelden gezien als het summum van staatsinrichting! De editeur verzoekt om reacties van liefhebbers van het mensdom ‘en van de zoo dierbaare Vryheyd’. Hijzelf houdt ervan aard en regeringsvorm van de volkeren te onderzoeken om te zien of zij overeenstemmen met de bedoelingen van God, ‘Die [mensen] niet tot Slaavernye onder hunne Even-Mensch, maar tot een betaamelyke Vryheyd geschaapen heeft’.

Over welk soort vrijheid gaat het hier? Dat blijft vaag. Het ideaal is: een half-theocratische staat en een politieke vrijheid zoals die ooit in Israel bestond, en die beschreven is in ‘de boeken van Moses’. Deze zou ook gestalte gekregen hebben in onze Republiek vóór 1650. De stadhouders

waren immers vergelijkbaar met de Richters, de Staten met de Oudsten Israels. Het was bergafwaarts gegaan sinds de dood van Willem II; nog meer na het overlijden van Willem IV toen ambten en functies cumuleerden bij bepaalde families en erfelijk werden. Echte 'Reforme' is nodig!

Deze visie, vooral verwoord in knorrige noten,⁶⁶ is belangrijker dan de beschrijving van die Zuidlandrepubliek zelf. Daarvan wordt slechts op zeer droge wijze de staatsinrichting weergegeven (met behulp van een domme truc: papieren in een kistje op het strand aangespoeld). We krijgen een korte weergave van de taak van vorsten, raden, stadsregeringen. Het is een stelsel dat verdacht veel lijkt op dat van de Republiek, maar zonder de machtspositie van de regenten.

Er waait een bijna-democratische wind door dit werkje. Het verschijningsjaar, 1752, kan worden gerelateerd aan de korte periode na 1747 waarin Oranje-zucht en hervormingsgezindheid bon ton waren. Maar over 'vrijheid' worden we niet veel wijzer. Vrijheid is iets wat simpelweg bestaat in een Republiek waarin Oranje het hoofd is, en waarin naar het volk (het volk Gods?) geluisterd wordt. Het boekje is interessant als schakel in het concept Israel/Nederland als door God uitverkoren staat - en Nederland als gidsland voor de wereld.

Het vleugje democratisch vrijheidsverlangen, daar nog voelbaar, is afwezig in een veel christelijker werkje, *De oorsprong, bloei en ondergang van Hedonepolis, een zedekundige droom*, door de gemankeerde dominee en orangist P.J. van Lelyveld.⁶⁷ Het verschijnt in 1783: een jaar dat voor lieden van zijn gezindheid geen reden tot juichen geeft.⁶⁸ De auteur geeft eerstaan dat de morele schade die de weelde zijn tijdgenoten berokkent, zijn thema is. Daarop volgt een droom van een schipbreuk. De 'ik' belandt op een strand waarachter een afzichtelijk moeras begint. De opdagende informant - uiteraard een bedaagd, wijs, en in dit geval droefgeestig man - vertelt de enig overlevende te zijn van de grootste koopstad van dit werelddeel. Die stad lag ooit waar nu moeras is. De Europeanen die zich daar vestigden waren godsdienstige lieden. In hun 'opkomend Gemenebest' hield men openbare christelijke bijeenkomsten. Maar de bloei van de economie, het binnenstromen van vreemdelingen (zelfs veel islamieten!) bevorderde luxe en zedelijk verval.⁶⁹ 'Het onwettig gebruik der Kunne wierd schier algemeen geoeffend.' Daarop sloeg het straffend Opperwezen toe. De hele stad werd in één dag ingezwolgen. Een stinkende poel bleef over. 'Hier begaf den Grysaart de stem, hy viel levenloos voor myne voeten neder, en de ontroering deed my plotseling ontwaken.' De lezer moet zich de ondergang van de hedonistische oudtestamentische steden Sodom en Gomorra herinnerd hebben, waar geen tien rechtvaardigen gevonden werden. Amsterdam zij gewaarschuwd!

Jammer genoeg bestaat in dit soort conservatieve Zuidlandverhalen nauwelijks aandacht voor de feitelijke inrichting van een gemenebest, en voor het functioneren van vrijheden of vrijheid. Er is moraal, er is godsdienst: dat is genoeg. We kunnen hier het dubieuze begrip ‘christelijke Verlichting’ zeker niet gebruiken om aan te tonen dat deze stroming de belangstelling voor de politieke gestalte van vrijheid bevordert heeft, laat staan de theorievorming op dat punt heeft gestimuleerd.⁷⁰

Conclusies

Waar imaginaire reizen expliciet of impliciet ‘vrijheid’ aan de orde stellen, blijkt dat zelden of nooit te gebeuren in de vorm van een discussie over het fundament van vrijheid, of van vrijheden. Desondanks zien we enkele ontwikkelingen. In het begin van de eeuw staat ‘vrijheid’ een enkele keer voor: libertinisme. Maar doorgaans is vrijheid een vanzelfsprekend element van het soort staat waar wijsheid regeert. We hebben hier te maken met de traditie van een platoons-filosofische staat en met de behoefte van de Verlichting aan een potentieel alternatief voor de eigen samenleving. Later wordt de discussie over vrijheid meer eigentijds. ‘Vrijheid’ wordt in verband gebracht met de menselijke behoefte aan geluk. Hier geen regelgeving van bovenaf, door wijzen of wijze vorsten, maar vormgeving van staat (en vrijheid) van onderaf. Het individu ontwerpt zelf die vrijheid die zijn geluk (en dat van alle individuen te zamen) zoveel mogelijk recht doet. In de tweede helft van de eeuw is vrijheid in imaginaire reizen steeds meer een afspiegeling van of antwoord op de discussie die samenhangt met de praktische vormen van de staat in de eigen West-Europese wereld. Geleidelijk treedt scepsis op met betrekking tot het vermogen van de mens werkelijk op onbaatzuchtige en verstandige wijze vrijheid of vrijheden waard te zijn en te realiseren. Terzijde vinden we een enkele christelijke imaginaire reis, waarin vrijheid geen enkele rol speelt - tenzij in die zin dat de hoogste vrijheid is: het gehoorzamen aan Gods gebod.

Eindnoten:

- 1 Eerder verschenen in Haitsma Mulier en Velema (red.) (1999), 187-211.
- 2 Kinker (1982), 91-103.
- 3 Ripa (1987), 444.
- 4 Zie hoofdstuk 14, ‘Sophie's Keuze: Kant’.
- 5 Buijsen/Niemeijer (1993), 76-93.
- 6 Paape (1786), 100.
- 7 Naast fictie is er een enorme massa literatuur te vinden. Men lette alleen al op de productie van genootschappen - waar toch in belangrijke mate de vorming van de achttiende-eeuwer plaatsvindt. Een voorbeeld. In het Amsterdamse *Concordia et Libertate* (hierover: Hanou (1988), 445-459) worden tot 1800 de volgende voor ons onderwerp relevante redevoeringen gehouden of gedichten voorgedragen: 1769 Roscam, ‘De Vrijheid’; 1772 D. Rijk, ‘De staat der oude onvrije in ons vaderland’; 1773 D. Rijk, ‘De oude vrije welgeborene in ons land’; 1780 H. Calkoen, ‘Aanmerking over de vraag of Amerika de onafhankelijkheid en vrijheid zal behouden of

- gedwongen zal zijn zich weer aan Engeland te onderwerpen'; Schut, 'Cicero de vrije Nederlander ter navolging voorgesteld'; 1781 J.W. van de Poll, 'De invloed der vrijheid op de wetenschappen'; Deutz, 'De lof van Van der Werff'; 1782 Tollius, 'Het groeiend gevaar voor de vrijheid en voorrechten van al onze landen bij het voortdurend toenemen van het gezag der Hollandsche graven'; 1783 Walraven, 'De verkrijging van enige voorrechten en vrijheden door de Batavieren'; Nahuys, 'Het leven, de vrijheid en de goederen der onderdanen zijn niet zeker onder een eenhoofdige regering'; 1785 Lugt, 'Lierzang op Neerlands vrijheid'; 1789 M. Temminck, 'Het verlies der Romeinse vrijheid en hoe Augustus zich ervan meester maakte'; Sanderus, 'De menselijke vrijheid'; 1790 Sanderus, 'Het welgebruiken van de vrijheid ter volmaking onzer zedelijke vermogens'; Elout, 'Het gedrag van Macchiavelli, als niet geschikt ter herkrijging van de vrijheid'; 1792 Van Ommeren, 'De invloed der dichtkunde en welsprekendheid op het geluk der samenleving'; Boomhuis, 'De vrijheid'; 1793 Boomhuis, 'De vrijheid van denken'; 1796 Bunel, 'De slavernij of het gemis der vrijheid'; 1800 Kinker, 'God en Vrijheid'; Loots, 'De dwingelandij'. Daarnaast zijn er onderwerpen, waarin haast onvermijdelijk eveneens 'vrijheid' aan de orde moet komen. Zo sprak op 15 april 1774 Nahuys over het 'Bewijs dat de negotie en de zeevaart beter kunnen bloeien in een gemeenebest dan onder een eenhoofdige regering'. - In de genootschappen ligt zo'n enorme hoeveelheid ononderzocht materiaal dat het goed mogelijk is dat onze inzichten over welke denkbeelden in die tijd bestaan hebben met betrekking tot de grondslagen van (politieke) vrijheid, bijstelling behoeven. Andere genootschappen, bijvoorbeeld Felix, leveren vergelijkbare speeches op.
- 8 Eind achttiende eeuw worden overigens stukken waarin Vaderland en Vrijheid een rol spelen, enthousiast ontvangen. Stukken over het beleg van Leiden (door o.a. Van Merken) zijn populair.
 - 9 Stelling, te enthousiast aangehangen in Jacob (1991), passim.
 - 10 De relatie vrijmetselarij-maatschappij wordt met dit en andere voorbeelden geïllustreerd in hoofdstuk 9, 'De Loge parterre'.
 - 11 Wel wordt soms achteraf tot vervolging overgegaan. Zie H. Smeeks (1708), 21-22, en Hanou/Snoodijk (1993), 32.
 - 12 Ik heb er een aantal gevonden bij Buijnsters (1984), 7-35. Diens lijst bevat echter ook 'robinsonades', en titels uit weer een heel ander genre: het zogenaamde dodengesprek, gesitueerd in een vaag hiernamaals, en vaak handelend over staat en godsdienst met de bedoeling commentaar te geven op 'aardse' ontwikkelingen (zie Hanou (1985). Wil men dodengesprekken rekenen tot de imaginaire reizen, dan hebben we honderden titels toe te voegen.
 - 13 De vraag waarom juist eilanden (zelfs continent-groot) geschikt zijn om er 'vrijheid' te vinden, vergt een apart onderzoek. Het insula-motief lijkt gewild omdat de locatie - denk ook aan de oude idee van de *hortus conclusus* - 'bederf' van buitenafweert. Vanuit ons 'evolutionair' denken lijkt het niet logisch dat juist insulaire samenlevingen zich op de 'goede' wijze ontwikkelen: waarom ontsporen ook zij niet? Dat gezichtspunt is de achttiende-eeuwer echter vreemd. - Nederlandse politieke imaginaire reizen aan het eind van de eeuw hebben de neiging Zuidlanden in de vorm van Zuiderzee-eilanden, wegens het onbedorvene in de samenleving, ten voorbeeld te stellen aan de gecorrumpeerde Republiek. Zie hoofdstuk 13, 'Urk of Babel'.
 - 14 Bonhomme (1708), 27.
 - 15 Idem, 238.
 - 16 Een tegenstelling die terug te vinden is in de periodieken. Zo kan Weyerman gesteld worden tegenover Van Effen. Het is dezelfde toon die bij Bonhomme klinkt, als Weyerman zegt: 'Door een aangename Vryheit zal de Geest onder de hand verbeteren, en de vrolyke Gedachten, indien niet gecontramineert door wrange Voorschryvingen, zullen groeyen en bloeyen als sterk kors in een warme Lente. De Beschaafdheit is verplicht aan die Vryheyt. Wy polysten malkanderen en wryven onze Hoeksteen en ruyge Kanten af door die *vriendelyke t'Zamenstooting*. Het Verstant slacht een Damaskynsche Kling, en verroest in de scheede der Terughouding' (Weyerman (1725-1726), 191). - Ik gebruik deze gelegenheid om zijn beschrijving van de Vrijheid, op zeker schilderij, te citeren. De passage maakt deel uit van een compleet 'Vrijheids' nummer. 'Ik zag een straffe Maagd [...] afgemaald, gehuld als een Amasone, zy voerde in haar Rechterhand een styve Speer met een Hoed op deszelfs Spits, en een Woutkoning ley aan haar voeten [...]. Die Maagd was omringt met haar lyfstaffiers, de Wetten; met haar geschreeve Tafels, die haar omcirkelden als zo veele Schilden; de Rijkdommen, de Koophandel en den Overvloed dienden haar als zo veele Oppassers; en de Konsten en Wetenschappen dartelden in haar Stoet, als spelende Kinders. Die Schoone Maagd zegenpraalde over de Dwingelandy, over de onwettige Regeering der Wellust, en over de heerschende Hartstogten. Ha wat een Tal van wilde, en van het Menschdom verwyderde Driften, had die

- Heldin-Maagd niet getemt door haar strenge Krygsdeugt! de barsse Heerszucht, de Wellust, den Oproer, de Wanregeering, en alle die booze Geesten die in 's Menschen Boezem woeden waren vastgeklonken aan haar Staciekar. Ja zelfs de *Lukgodes*, Koningin der Vleyers, benevens de DOOD, die Vorst der Verschrikking, volgden als Slaaven haar rollende Wielen, middelerwyl dat de Dapperheyt, de Grootmoedigheid, de Rechtvaardigheid, de Deugd, en de Belooning, haar opwachten als waare Medgezelinnen van die hartgrondige Schoonheyt, de adelyke VRYHEIT' (Idem, 186).
- 17 Zie bijvoorbeeld de werken in deze periode door Hieronymus Sweerts (alias Jeroen Jeroenzoon, Petrus de Vernoege en Hippolytus de Vrije); en het tweede deel van Simon van Leeuwen, uit 1729, dat ook min of meer een imaginaire reis is (zie bibliografie).
 - 18 Door L.C.D.; feitelijk: Rustaing de Saint-Jory. Een titeluitgave verscheen wat later (1739) onder een andere titel (zie bibliografie). De originele Franse titel is: *Les Femmes militaires* (1735).
 - 19 Een eerdere schipbreuk en een ander eiland laat ik als minder relevant terzijde.
 - 20 Fictie met dit element vindt men genoemd bij Thijssen-Schoute (1989). Een recente vertaling van *Nova Atlantis*: Bacon (1988).
 - 21 Zie Yates (1975) en haar werk in het algemeen. Het verdient overweging onderzoek te verrichten naar de in dit genre naast de *bon sauvage* minstens zo vaak voorkomende *bon sage*. Deze heremieten, hermetici, platonisten, wijzen, staatslieden-met-pensioen presenteren kennelijk de ideale mens: de mens die de beschaving te boven gekomen is.
 - 22 Van erotische vrijheid is op dit eiland geen sprake. Dat is zedenbederf, kan tot de val van de republiek leiden. Dat lijkt conform het 'wijsheids' idee. Over praktische staatsinrichting horen wij weinig.
 - 23 Ik maak gebruik van de editie-Buijnsters. Smeeks' tekst verscheen in 1995 tevens in Engelse vertaling.
 - 24 De 'Garbon'. Er is nog een andere gids, El-Ho, wiens naam 'Vrij-man' betekent!
 - 25 Zoals Denis de Vairasse (1682). De oorspronkelijke, Franse uitgave verscheen Parijs 1677-1679. Bij deze Sevaramben hebben we te maken met een staat, gesticht door Sevaris, een figuur met messiaanse trekjes. In deze halve theocratie zitten nogal wat zaken die voorboden lijken van socialistische utopieën. Elk privébezit is verboden. Alles is tot in de puntjes geregeld, ten bate van het geluk van de bewoners. De regelaars zijn doorgaans oudere verdienstelijken (priesterdwang wordt overigens verworpen). De overigen behoren zich te onderwerpen. Kort gezegd: de staat der Sevarambes lijkt een meritocratie. Dat is een gebruikelijk achttiende-eeuws standpunt. Het woord vrijheid valt nauwelijks; de gedachte 'geluk voor eenieder' is daarentegen overal aanwezig. Het begrip geluk heeft voor de achttiende-eeuwer mogelijk een centraler positie dan het begrip vrijheid.
 - 26 Als naam vrij zeker een anagram van de auteursnaam, hoewel er een eiland van die naam voor de kust van Perzië ligt, en 'Persica' in het verhaal vrij veel voorkomen. Hierop is gewezen in Hanou (1979), 128-132.
 - 27 Het betreft gecompriëerde, laïcistische levenswijsheid. Zie Gracián (1991).
 - 28 Smeeks (1708), 140.
 - 29 Idem, 158-159.
 - 30 Er bestaat op Kesmes een primitief mensenras, weggedrongen naar de randen van de samenleving: de Kaskes. Af en toe wordt het leger op hen afgestuurd om opruiming te houden.
 - 31 Smeeks (1708), 219.
 - 32 Idem, 207 vlg.
 - 33 De beschrijving is intrigerend. De Politie is 'Een Vos, zittende op een Kameel, die sturende met een gouden Toom, zijn Zaal daar hy op zat was een Schild-pad, zijn Pistolen Verre-kijkers, zijn Schabracq met Slekken bezet; hy had een Geestelijke Mijter op zijn hoofd, om zijn hals hing een Keeten Brillen, van allerhande koleur, en veelderlei fatzoen, daar onder een Horlogie aanhangende; zijn Mantel was vol Oogen en Ooren, onder zijn Oxels hadde hy Boeken, Papier, Pennen, Inkt, Penzeelen, en Verf; in zijn regter Poot hield hy een Schaale, die hy geduurig in balans zocht te houden, met nu in de eene, dan in de andere blaazende, in zijn linker Poot hield hy een Touw, daar Eezels, Bokken, en Verkens, met Buffels aan gebonden waaren, die hem goedwillig scheenen te volgen'. Idem, 227.
 - 34 Over Holberg: Ferwerda (1939), en de inleiding van de heruitgave van de Nederlandse vertaling van dit boek: Holberg (1741).
 - 35 Holberg (1741), 106.
 - 36 Idem, 231-232.
 - 37 Idem, 277.

- 38 Vandaar natuurlijk de enorme populariteit van de door Claas bij toeval uitgevonden pruikendracht: een bij uitstek verhullende ‘kleding’.
- 39 Iemand kan erop wijzen, dat een vroeg Zuidlandverhaal, *De vrye Staat van Geen-land* (ong. 1701) vrijwel geheel handelt over de vraag hoe een ‘vrye Staat’ eruit moet zien. We vinden hier een uitgewerkte mengvorm van aristocratisch/democratisch bewind. Ik laat deze tekst buiten beschouwing, omdat hij een vertaling is van *The free State of Noland* (1686). In het origineel wordt nauwelijks verhuld dat het gaat om een specifieke staatsregeling voor Engeland ontworpen. Het Zuidland zelf komt slechts één pagina ter sprake. Men spreekt daar Engels.
- 40 Zie Bulhof (1993), passim.
- 41 Perponcher (1775), I, 95.
- 42 Dit is bij mijn weten niet onderzocht in de Nederlandse literatuur. Zie echter Bulhof (1993) en Mauzi (1969).
- 43 Dit gesprek heeft plaats in een hoofdstuk dat de vraag behandelt hoe de mens gelukkig te maken. De in samenlevingsontwerpen geïnteresseerde vindt in dit werk veel materiaal; bijvoorbeeld een stuk ‘De algemeene grondbeginselen der staatkunde’.
- 44 Perponcher (1779) I, 411-412.
- 45 Idem, 432-434.
- 46 Er zijn wel andere passages die aandacht verdienen, bijvoorbeeld over de samenhang tussen vrijheid en landsgesteldheid (Idem, 1438). Geen reis, maar utopie in de vorm van een brief, is Elizabeth Wolffs beschrijving (1777) van *Holland in 2440*. Bij Wolff geen gepraat over vrijheid of vrijheden: alles is namelijk zo goed en eenvoudig mogelijk geworden. De eenvoud van de Batavieren is teruggekeerd. (Zie voor dit Batavieren-concept Van der Woud (1990)). Er is niet eens sprake van godsdienstvrijheid: eenieder volgt immers de eenvoudigste zedenleer. In deze ‘vrye natie’ zijn hoofden leiders wegens hun verdiensten. Adel bestaat slechts dan, wanneer het volk een individu wegens prestaties adeldom verleent. Vrijheidsdreiging van buiten bestaat niet: controverses worden beslecht door duels tussen regeringsleiders.
- 47 Dit is een verwijzing naar een vergelijkbaar proces in de mensenwereld: het afzetten van de ‘pruiken’.
- 48 Zie Paape (1788), 128-129 voor een schitterende passage over de vrijheid van drukpers. Een ‘verstandige’ regering staat dat toe, omdat anders niemand meer een pamflet of satire leest.
- 49 Zij raken voortdurend bedwelmd door lachgas uit windzakken die ‘Hoftijdingen’ heten.
- 50 Paape (1790), 153.
- 51 Idem, 203-204.
- 52 Bijvoorbeeld in zijn *De Knorrepot en de Menschenvriend* (1797). Zie hoofdstuk 13, ‘Urk of Babel’.
- 53 Ook als titeldruk verschenen: *De beste Regeerings-vorm. Uitgegeeven op de Planeet de Aarde*. Z.p., z.j.
- 54 *Geschiedkundige beschryving* (1794), 17-18.
- 55 Idem, 20.
- 56 Idem, 125.
- 57 Hierover: Hanou (1988), I, 229-234.
- 58 Zie Hanou (1991). Een beschouwing over de strijdmethodes van *Janus*, een directe voorganger vindt men in hoofdstuk 11, ‘De literator als politiek commentator’.
- 59 Afleveringen in de nrs. 10, 18, 38, 48 en 115. Het verhaal reflecteert duidelijk de problemem van 1795.
- 60 Afleveringen in de nrs. 37 en 39. Die basismetaphor is boeiend. Mensen worden gezien als uurwerken: als ‘vrijdenkende, vrijwillende en vrijwerkende schepzelen’ (261), maar tevens als door anderen opwindbare mechanismen.
- 61 Eerste aflevering in nr. 57, de laatste in nr. 155.
- 62 Het ‘wereldburgerschap’ spreekt voor zichzelf. De ‘Spaansheid’ blijft mij onduidelijk.
- 63 Het begrip luchtbol had indertijd politiek-progressieve connotaties.
- 64 *Janus Verrezen*, II, 201.
- 65 De naam verwijst vermoedelijk naar zijn liefde voor het oude vaderland, van de (voor)vaderen.
- 66 Philopater (1752), 2-6.
- 67 Zie Van der Aa (1852), IV, in voce.
- 68 Misschien vond daarom juist toen publicatie plaats. Want blijktens p. 1 werd de tekst al voorgelezen in het (Amsterdamse) genootschap *Concordia et Libertate* op 15 februari 1774.
- 69 Voor weelde als achttiende-eeuws economisch/cultuurhistorisch probleem, zie Nijenhuis (1992), 104-112.

70 *Hedonepolis* zou wel passen in een type argumentatie dat door Schama (1987) is gebruikt. Bijvoorbeeld daar waar hij beweert (*Embarassment*, Hfdst. 8) dat in de Republiek de Verlichting uitgewoed is rond 1735, blijktens de toen geproduceerde teksten over homoseksualiteit en over de paalworm (en het bezwijken van de dijken), als straf Gods.